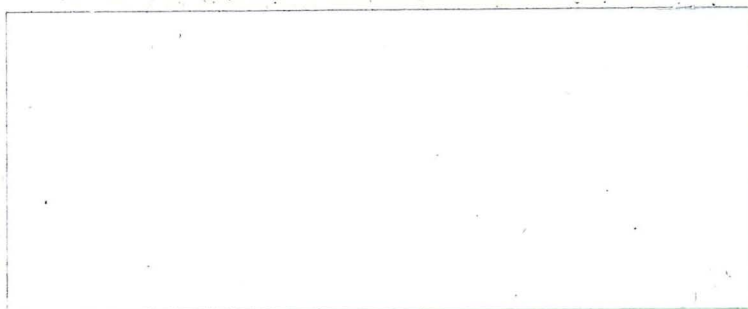

Een zoektocht vanuit de NME

door M. Steeghs

in opdracht van IVN

MENSEN IN BEELD VOOR DUURZAME NATUUR

Experiment: Natuur en Deugdenethiek

Deel 2 Een Zoektocht

Mensen in beeld voor duurzame natuur

experiment: Natuur en Deugdenethiek

Deel 2 Een zoektocht

Colofon

Uitgave	IVN, Vereniging voor Natuur- en Milieu-educatie
Tekst	M. Steeghs
Productie	IVN

Voorwoord

De meeste vormen van het streven naar duurzaamheid binnen natuurbeheer zijn tot nu toe sterk gericht op het realiseren van een *ruimtelijk evenwicht* tussen ecologische zeldzaamheid en mensenwensen. Voorbeelden van een dergelijk ruimtelijk evenwicht zijn functiecombinatie door de ontwikkeling van robuuste natuur (bijv. Grensmaas), zonering in bestaande natuurgebieden of het realiseren van natuurlijke recreatiegebieden ter ontlasting van gebieden met zeldzame natuur.

Een belangrijke werkwijze om dit ruimtelijk evenwicht te bereiken is de *dialog* tussen natuurbeschermers en andere bespelers van de groene ruimte (recreanten, agrariërs, buurtbewoners, bestuurders etc. etc.), ieder met hun eigen belangen en natuurbeelden. Deze dialoog over het ruimtelijk evenwicht tussen ecologische zeldzaamheid en mensenwensen heeft zonder meer tot interessante resultaten geleid, waarbij vanuit verschillende natuurbeelden win-win situaties voor 'de natuur' werden bereikt.

Toch doet zich daarbij de vraag voor of er niet een meer universele houding van de mens in de omgang met de natuur te benoemen is die mogelijk ook overdraagbaar is in educatieve processen. Bestaat er in het wezen van mensen mogelijk een grondhouding ten aanzien van de natuur?

Om nader op deze vraag in te gaan is in opdracht van het IVN een gedachtenexperiment uitgevoerd waarbij op zoek is gegaan naar de mogelijkheden van de deugdenethiek en haar exponenten om tot een meeromvattend natuurbeeld te komen. Daarmee wordt een verdere aanzet gegeven voor het vergroten van de aandacht voor de natuur, nu niet eens vanuit de optiek van soort- en functiebehoud, maar vanuit de optiek van een te ontwikkelen visie op de positie van de natuur in de samenleving en cultuur.

E. Cohen de Lara onderzocht de mogelijkheden van een bijdrage vanuit de deugdenethiek aan het ontwikkelen van een meeromvattend natuurbeeld en beschreef haar wederwaardigheden in een betoog. Om de relevantie van haar relaas voor de markt van de NME te verkennen beschreef M. Steeghs in het voorliggende katern een zoektocht naar de inspirerende werking ervan voor de NME praktijk.

Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij heeft dit project ondersteund in het kader van de regeling 'Versterking maatschappelijke betekenis natuur'.

Met het publiceren van deze zoektocht hoopt het IVN een verdere aanzet te geven voor reflectie op de huidige NME-praktijk en het ontwikkelen van nieuwe wegen die leiden tot een duurzamer natuurbehoud.

Ger Schippers,
Hoofd Projectenbureau IVN

Inhoudsopgave

INLEIDING	1
1. MENSENWENSEN: WAT WIL DE MENS?.....	2
2. DUURZAAMHEID VAN DE LEEFOMGEVING	3
3. HOE KRIJG JE GEBORGENHEID IN DE LEEFOMGEVING.....	4
4. DE ROL VAN NATUUR- EN MILIEUEDUCATIE (NME).....	6
5. LEERPROGRAMMA'S	7
5.1 de 'perspectiefwandeling' door de leefomgeving: een exploratie in de concrete ruimte	8
5.2 de leefomgeving als resultaat van een proces leren zien	8
5.3 stilte en reflectie	9
5.4 het (ethisch) debat	10
5.5 thuis raken in de nieuwe natuur	10
6. TOT SLOT	12
GERAADPLEEGDE LITERATUUR	13
BIJLAGE	14

INLEIDING

De natuurbescherming is in het begin van deze eeuw ontstaan als beschermer van de bedreigde natuur tegen de oprukkende sociaal-economische ontwikkeling. Bij natuurbescherming gaat het van oudsher om zeldzame soorten en natuurgebieden.

In termen van duurzaamheid is de klassieke uitdaging van de natuurbescherming het opeisen van een plaats voor de zeldzame natuur ten opzichte van de sociaal-economische ontwikkeling. Deze uitdaging is nog uiterst actueel.

Sinds enige jaren is de natuurbescherming in ons land in het offensief; ondanks allerlei problemen neemt het areaal natuur weer toe. De plannen voor de uitbreiding van natuurgebieden lopen weliswaar achter op het schema, maar zijn wel ambitieus. Wat betreft de biodiversiteit is er nog steeds sprake van een achteruitgang; het tempo van die achteruitgang is wel afgenomen. Het huidige offensief is aanleiding tot een tweede, nieuwe uitdaging aan de Nederlandse natuurbeschermers: het realiseren van duurzaamheid binnen het natuurbeheer. De uitdaging is om ook op langere termijn het gewonnen areaal natuur en de biodiversiteit te behouden.

In dit streven naar duurzaamheid komen steeds meer natuurbeschermers tot het inzicht dat het in ons zeer dicht bevolkte land onmogelijk is om voor de natuur in het offensief te gaan enkel op basis van ecologische zeldzaamheidsargumenten.

Ook is duidelijk geworden, dat met regels en geld alleen de natuur niet naar het 'hart van de samenleving' gebracht kan worden. Het gaat in het natuurbeleid niet alleen om hectares en soorten, maar ook om verbetering van milieucondities en ruimtelijke samenhang. Allemaal zaken die sterk afhankelijk zijn van het denken en doen van mensen.

Samenvattend kan worden gesteld dat nu breed gedragen wordt dat wie geen oog heeft voor mensen en hun wensen ten aanzien van de natuur, is gedoemd te stranden. De nota Natuur voor mensen, mensen voor natuur (De nota Natuur, bos en landschap in de 21ste eeuw (NBL21) geeft dit inzicht weer: de aanpak van het natuurbeleid moet evenzeer gericht zijn op natuur als op mensen. In de nota staat: "Met 'natuur voor mensen' wordt bedoeld dat natuur moet aansluiten bij de wensen van mensen en goed bereikbaar, toegankelijk en bruikbaar moet zijn. 'Mensen voor natuur' betekent dat natuur door mensen beschermd, beheerd en ontwikkeld wordt. Hoe grillig en 'vrij' de natuur ook is: de natuur kan niet zonder de zorg van mensen."

Het is niet verstandig om beleid alleen te baseren op maatregelen die zich richten op de omgeving van mensen. Het is verstandig om ook de mens zelf in ogenschouw te nemen. Dat de mens weer nadrukkelijker in beeld moet worden nu in zowel beleid als in de praktijk onderkend. Niet alleen de vraag 'hoe is de natuur?' is relevant, maar wellicht nog meer de vraag 'hoe is de mens?'.

Het essay Natuur en Deugdenethiek gaat op beide vragen in en probeert er een verbinding tussen beide vraagstukken te leggen. Het is daardoor een inspiratiebron voor zowel de beleidspraktijk ten aanzien van de groene ruimte als de praktijk van de natuur- en milieueducatie (NME). In deze bijdrage wordt geprobeerd om deze inspiratie te vertalen naar een mogelijke rol van NME bij vraagstukken rondom de Groene Ruimte. Centraal staat hierbij de vraag hoe de mens meer in beeld kan worden gebracht om een duurzame natuur tot stand te brengen.

Allereerst wordt nader ingegaan op de wensen van mensen ten aanzien van hun leefomgeving. In het essay Natuur en Deugdenethiek wordt daarbij het gedachtegoed van Otto Friedrich Bollnow tot leven gewekt. We volgen Bollnows opvatting dat geborgenheid voor de mens centraal staat, en gaan na wat dit betekent voor het vraagstuk van een duurzame inrichting van de ruimte. Vervolgens wordt ingegaan op NME en de mogelijke rol die NME kan spelen bij (beleids)processen die zich richten op het realiseren van een goede leefomgeving.

Enkele concrete ideeën voor een nieuwe aanpak worden uitgewerkt.

1. MENSENWENSEN: WAT WIL DE MENS?

Als onderdeel van 'Operatie Boomhut' heeft het ministerie van LNV onderzoek laten verrichten naar de wensen van Nederlanders ten aanzien van natuur en groen in de leefomgeving. Belangrijke conclusie is dat Nederlanders het resultaat beoordelen op basis van de ervaringen die men in de natuur opdoet, en niet op de soort natuur. In het natuurbeleid staan echter soorten natuur centraal, en niet de ervaringen van mensen.

Over wat nu precies die wensen van mensen voor natuur in de leefomgeving zijn bestaat veel minder duidelijkheid. In de nota worden wensen –op basis van onderzoek– simpelweg gekarakteriseerd als 'bereikbaar', 'groen' en 'rustig'. Geconstateerd wordt verder dat hetgeen mensen het meest naar de natuur trekt beleidsmatig het minst ontgonnen is. Het lijkt wat voorbarig dat de drie zaken die uit dit (beperkte) onderzoek naar voren komen, nu al worden gepresenteerd als de centrale elementen voor het ontwikkelen van draagvlak voor vanuit ecologische invalshoek beargumenteerde plannen. Het terrein van de 'mensenwensen en natuur' zelf heeft eveneens verdere 'ontginning' nodig. Terzijde: ontginning is overigens een term die juist wanneer het om natuur in Nederland gaat wel wat historisch belast.

In plaats van 'bereikbaar', 'groen' en 'rustig' biedt Bollnow een ander begrippenkader om uit te drukken wat voor mensen een goed leefomgeving is. Leefomgeving wordt daarbij gedefinieerd als een plek die mensen een leefbare omgeving biedt, het is een omgeving waar de mens zich thuis voelt, en waarmee hij zich verwortelt. Als de mens zich verbonden weet met zijn omgeving, zal hij ook het noodzakelijke willen doen om voor een goede kwaliteit van deze leefomgeving te zorgen.

Bollnow stelt dat een goede leefomgeving, een goed ingerichte ruimte 'geborgenheid' moet bieden. Geborgenheid is een essentiële voorwaarde voor de ontplooiing van de mens.

Als het gaat om natuur in de leefomgeving begint Bollnow niet bij mensenwensen ten aanzien van natuur in de leefomgeving, maar bij de leefomgeving op zichzelf. Die leefomgeving moet mensen geborgenheid bieden. En volgens Bollnow is de aanwezigheid van natuur in die leefomgeving doorvoor een *voorwaarde*.

Bollnow 'ontgint' in zijn meer filosofische analyse van de leefomgeving de bodem onder het marktonderzoek naar de mensenwensen ten aanzien van natuur. De mens wil 'in zichzelf' geborgenheid, en vertaalt dat 'buiten zichzelf' onder meer in bereikbare, groene en stille natuur.

2. DUURZAAMHEID VAN DE LEEFOMGEVING

Streven naar duurzame ontwikkeling -ook in de natuurbescherming- is werken aan evenwicht tussen economie, ecologie en sociale stabiliteit. Het gaat hierbij niet alleen om een evenwicht voor even, voor 'hier en nu' maar nadrukkelijk ook om evenwicht voor langere termijn, ook om evenwicht voor 'daar en straks'. Werken voor duurzaamheid is niet het verdoezelen van tegenstellingen en spanningen tussen economie, ecologie en sociale stabiliteit. Bij werken voor duurzaamheid gaat het om het onderkennen van deze spanningen, het zoeken naar creatieve oplossingen en – zo nodig – compromissen.

Het streven naar duurzaamheid wordt steeds belangrijker voor onze samenleving. Sectorale strategieën (alleen milieu, alleen economie, alleen veiligheid) moge hun nut hebben om punten op de publieke agenda te zetten, het zoeken van oplossingen kan alleen in samenhang. Oplossingsgericht denken is integraal denken, zeker in een democratische samenleving.

In de praktijk van de duurzame ontwikkeling is er echter zelden sprake van het zoeken naar een balans tussen economie, ecologie en sociologie. Meestal is het probleem niet het vinden van deze balans, maar het grip krijgen op de drijvende kracht in deze driehoek, de economie.

De begrippen en argumenten in de discussie over waar de balans gevonden kan worden, worden vrijwel geheel ontleend aan de economische en de natuurwetenschap. Het essay Natuur en Deugdenethiek laat zien, dat er in de menswetenschappen (filosofie, ethiek, sociologie) veel 'verloren gegane grond' teruggewonnen kan worden om meer evenwicht te krijgen in discussies over duurzaamheid. Er kunnen hier begrippen en woorden gevonden worden zoals geborgenheid, oriëntatie en identificatie en -uit de deugdenethiek- zelfbeheersing, verstandigheid en liefde die hun weg moeten vinden naar zowel het (natuur)beleid als naar NME.

In het streven naar duurzaamheid speelt in Nederland ruimte een centrale rol. Net als bij het natuurbeleid zijn 'mensenwensen' ook voor alle ruimtelijk beleid van toenemend belang. Veel ruimtelijke problematiek valt samen te vatten als de opgave om een toenemende ruimtedruk, een toenemende maatschappelijke dynamiek en complexiteit en een toenemend belang van de ervaring van het landschap in samenhang het hoofd te bieden. Het streven naar kwaliteit, naar 'de goede ruimte' is daarbij een centrale invalshoek.

De kwaliteit die centraal zou moeten staan volgens Bollnow, is 'geborgenheid'. Bollnow stelt verder dat –naast de sociale omgeving van het individu, bijvoorbeeld het gezin of de vriendenkring- ook de natuur essentieel is voor het gevoel van geborgenheid. Natuur niet alleen in de zin als eerste levensbehoeften (schone lucht, schoon water, gezonde voedingsmiddelen), maar ook om tot volle ontplooiing te komen. Natuur is een plek om tot je zelf te komen, en een spiegel die reflectie mogelijk maakt op wie als mens zijn, en wat onze mogelijkheden zijn.

De natuur waarin de mens zich geborgen voelt en waarin hij tot ontplooiing kan komen is de natuur waar oriëntatie en identificatie als vanzelfsprekend tot stand komen. De mens heeft behoefte aan natuur die zo is ingericht, dat ze geborgenheid biedt. Dit wil zeggen dat de mens zich in de natuur kan oriënteren en zich ermee kan identificeren. Door uit te denken, hoe de natuur er uit ziet, die de burger rust en geborgenheid biedt, kan de mogelijkheid worden benut om door de ruimtelijke inrichting van de natuurlijke omgeving het verantwoordelijkheidsgevoel van de burger voor zijn leefomgeving te bevorderen.

3. HOE KRIJG JE GEBORGENHEID IN DE LEEFOMGEVING?

Het streven naar duurzaamheid binnen natuurbeheer is tot nu toe sterk gericht geweest op het realiseren van een ruimtelijk evenwicht tussen ecologische zeldzaamheid en mensenwensen. Voorbeelden van een dergelijk ruimtelijk evenwicht zijn functiecombinatie door de ontwikkeling van robuuste natuur (bijv. Grensmaas), zonering in bestaande natuurgebieden of het realiseren van natuurlijke recreatiegebieden ter ontlasting van gebieden met zeldzame natuur. Een belangrijke werkwijze om dit ruimtelijk evenwicht te bereiken is de dialoog tussen natuurbeschermers en andere spelers (recreanten, agrariërs, buurtbewoners, bestuurders etc. etc.), ieder met hun eigen belangen en natuurbeelden.

De dialoog over het ruimtelijk evenwicht tussen ecologische zeldzaamheid en mensenwensen heeft zonder meer tot interessante resultaten geleid. Voortzetting van deze strategie staat dan ook niet ter discussie.

De werkwijze van de dialoog heeft echter een beperking; er ontstaat geen nieuw evenwichtig natuurbeeld.

Natuurbeelden zijn het complexe geheel van opvattingen, kennis, gevoelens en waarden van, over en bij natuur. In de huidige aanpak, de dialoog, worden in een gesprek de verschillende natuurbeelden die de participanten hanteren vergeleken. Vervolgens wordt er 'onderhandeld' tot er een 'nieuw' natuurbeeld wordt samengesteld, waarvan de participanten inschatten dat ze zich er min of meer in kunnen thuis voelen.

Het behaalde ruimtelijk evenwicht blijft een win-win situatie of een compromis tussen verschillende, bestaande natuurbeelden. Mensen leren in een dergelijk proces weliswaar vaak elkaars natuurbeelden beter kennen en soms hun eigen natuurbeeld relativeren, maar een nieuw evenwichtig natuurbeeld ontstaat er niet.

Het probleem is dat er met behulp van de dialoog benadering weliswaar ook draagvlak ontwikkeld wordt, maar dat betrokken partijen compromis op compromis stapelen. De aanvankelijk hoog gestelde natuurdoelen worden mede daardoor niet gehaald. Margadant- van Arcken (2000) zette een aantal projecten op een rij en daaruit bleek dat waar de inzet voor de natuur varieerde van groot & wild, natuur & cultuur, divers & zeldzaam, de uitkomst van het interactieve proces altijd uitkomt op robuust & gewoon (recreatienatuur die tegen een stootje kan).

Als we Bollnow volgen en er van uitgaan dat de primaire wens van mensen is dat een goede leefomgeving een thuis is en geborgenheid biedt, oriëntatie (ordering) heeft en identificatie mogelijk maakt, dan lijkt het vanzelfsprekend dat op grond hiervan gekozen wordt voor robuust en gewoon, omdat dit type natuur het meest voldoet aan deze wensen.

Dit lijkt vervolgens te betekenen dat 'wilde natuur' niet meer haalbaar wordt als uitkomst van een interactief proces, maar vrijwel per definitie afgedwongen zal moeten worden. En daarmee komt de inzet van het NBP –het ruimte geven aan mensenwensen en natuur- onder zware druk te staan. Bollnow wijst er op dat het zich kunnen oriënteren en identificeren voor mensen belangrijk is om zich in een omgeving thuis te kunnen voelen. Een aanpak waarbij de concrete ervaring van de ruimte in termen van geborgenheid, oriëntatie en identificatie vooraf gaat aan de dialoog over betrekkelijk abstracte natuurbeelden, zou wel eens een verfrissende uitwerking kunnen hebben op dit type processen.

Daarbij zijn twee benaderingen mogelijk. In de eerste benadering wordt samen uitgedacht, hoe de natuur in de goede leefomgeving er uit zou moeten zien, om de mens geborgenheid, identificatie en oriëntatie te bieden.

Een tweede benadering gaat uit van de bestaande ruimte. 'Nieuwe natuur' bijvoorbeeld is 'nieuw' omdat in Nederland vrijwel iedereen eeuwen zonder dit type natuur heeft geleefd. Deze natuur maakt geen deel meer uit van onze dagelijkse leefomgeving. Mensen kunnen zich daarom moeilijk hierin oriënteren en zich ermee identificeren. De westerse mens mist eenvoudigweg de ervaring van deze typen natuur. Door samen deze leefomgeving weer te ervaren, kan er ook een gevoel van geborgenheid ontstaan in 'nieuwe' natuur, in een nieuwe leefomgeving.

4. DE ROL VAN NATUUR- EN MILIEU EDUCATIE (NME)

Educatie is onderwijs en scholing - zowel binnen als buiten de school - over zaken die de samenleving beroeren. NME kan beschouwd worden als de verzameling leerprocessen die bijdraagt aan de autonome persoonsvorming in een maatschappelijke context. Dit houdt de ontwikkeling in van maatschappelijk en wetenschappelijk verantwoorde begrippen, waarden en handelingsperspectieven ten aanzien van natuur, milieu en samenleving (Margadant-van Arcken & van den Berg, 2000). De laatste jaren wordt er veel aandacht besteed aan de spanning die er bestaat tussen de zogenaamde 'pedagogische' visie op NME zoals hierboven is verwoord en een meer 'instrumentele' visie. Deze laatste visie ziet NME voornamelijk als een instrument bij het creëren van draagvlak voor bijvoorbeeld natuurmaatregelen, natuurbehoud en duurzame ontwikkeling. Deze laatste visie is dominant in beleidsdocumenten, en ook in het NBP21.

Beide vormen van NME worden ook getypeerd als NME gericht op 'persoonsvorming' en NME gericht op 'gedragsverandering'. De vraag: 'wat moeten mensen kennen en kunnen, wat moeten ze doen en laten?' zou een typische instrumentele invulling van educatie zijn. Met een dergelijke vorm van educatie kan op de korte termijn wellicht op onderdelen natuurbeleid worden gerealiseerd. Maar dergelijke vragen zijn kenmerkend voor wat 'schoolmeesterethiek' wordt genoemd.

'Hoe leren kinderen, jongeren en volwassenen?', 'wat willen ze weten en leren?', 'welke kennis en vaardigheden mag je ze niet onthouden bij het gestalte geven aan hun leven?': dit zijn vragen vanuit een emancipatorische visie. Deze vragen zijn aanleiding voor lerenden om te reflecteren op hun persoonlijke 'mensenwensen' ten aanzien van natuur en de goede leefomgeving.

Zowel beleidsmakers als NME-ers hebben slechte ervaringen met top-down benaderingen ('regelethiek' in beleid en 'schoolmeesterethiek' in NME), en beiden zoeken naar een benadering die meer recht doet aan de inbreng van alle betrokkenen. Wanneer NME wordt ingezet om duurzame natuur te realiseren, biedt de pedagogische en emancipatorische invalshoek op educatie verreweg het meeste perspectief.

Het is dan ook vanuit dit perspectief op NME, dat in het volgende deel geprobeerd wordt een aantal ideeën te formuleren voor leerprogramma's die kunnen leiden tot een duurzame Groene Ruimte die een evenwicht is tussen ecologische zeldzaamheid en mensenwensen.

5. LEERPROGRAMMA'S

Het is allereerst van belang zich te realiseren dat de ontwikkeling van de educatieve competentie en expertise wat betreft Groene Ruimte nog in de kinderschoenen staat. Een van de belemmeringen is dat er weinig personele formatie is om toegesneden werkvormen en inhouden te ontwerpen: het accent in de natuur- en milieueducatie ligt sterk op onderwijs, ecologische basisvorming en educatieve voorlichtingsprogramma's die milieuonderwerpen behandelen (energie, afval).

Datzelfde geldt ook in zekere mate voor 'interactieve beleidsvorming'. In realiteit betekent dit meestal communicatie, het aangaan van een dialoog en onderhandelen over een tevoren beperkt aantal opties en het betrekken van mensen bij de uitvoering van beleid.

Zowel NME-ers als beleidsmakers zitten zelf nog volop in een 'leerproces'. Voor beiden geldt ook dat een evenwicht gezocht moet worden tussen het realiseren van vooraf vastgestelde doelen en het ruimte bieden voor inbreng van de deelnemers, zowel wat betreft de inhoud (de agenda) als wat betreft de vormgeving van het proces.

In de kern gaat het erom, dat we voor de uitdaging staan om toegesneden programma's te ontwikkelen aan de hand waarvan we gezamenlijk kunnen leren hoe we in de toekomst op slimme wijze met dit type vraagstukken kunnen omgaan.

Vanuit een NME achtergrond worden hieronder een aantal aanzetten voor leerprogramma's gepresenteerd, die behulpzaam kunnen zijn om de blik te verruimen.

Een leerprogramma wordt daarbij gedefinieerd als 'een niet-willekeurige cumulatieve reeks van leerervaringen gericht op specifieke uitkomsten'. Voor het ontwikkelen van een dergelijk programma biedt de standaard voor NME (Hovinga, van den Berg en Both, 2000) een goed houvast om doelen, didactiek en leerinhouden nader te specificeren. In een bijlage is deze standaard opgenomen.

Het bouwen van goede, toegesneden programma's is niet gemakkelijk. Het is onvoldoende om een aantal begeleiders van programma's (bijvoorbeeld uit de interactieve beleidsvorming, sociaal cultureel werk en NME) een paar keer bij elkaar te brengen, wat geldt toe te stoppen en dan te verwachten dat er een goed programma uitkomt. Het ontwerpen van een goed programma is namelijk niet hetzelfde als een programma begeleiden. Mensen kunnen uitstekende begeleiders of docenten zijn, maar slechte ontwerpers. Het gaat om verschillende vaardigheden, en maar weinig mensen bezitten ze allemaal.

De ontwikkeling van goede programma's vraagt om een coproductie van ontwerpers, begeleiders en onderzoekers. En -niet in de laatste plaats- om tijd, zodat er ruimte is om bij onvermijdelijke tegenslagen te kunnen volharden. Voor zowel de bedenkers en uitvoerders van deze programma's als voor de deelnemers zelf aan de programma's is het een leerproces. Een langer lopende programmafinanciering voor het ontwerpen van passende werkvormen en inhouden voor leerprogramma's over de groene ruimte is daarom onontbeerlijk.

Voor de inrichting van leerprocessen die ingaan op belangentegenstellingen en mogelijke oplossingsstrategieën biedt de publicatie 'Natuur in pluralistisch perspectief' (Margadant-van Arcken en C.S. van den Berg, 2000) een goed houvast.

Wanneer we interactieve beleidsvorming opvatten als een leerproces voor alle betrokkenen, dan is de inrichting van het proces zeker zo belangrijk als de keuze voor de inhoud.

De stappen moeten zodanig worden gezet, dat de beoogde leerdoelen daadwerkelijk kunnen worden behaald. Er zijn in een leerproces verschillende leermomenten te onderscheiden, die gericht zijn op het ontwikkelen van een denkbeeld in een sociale context:

- Het *explorerend* moment dat gekenmerkt wordt door het herkennen, verkennen en erkennen van de eigen denkbeelden, alsmede die van anderen deelnemers en in de samenleving.

- Het *divergerend* moment dat bestaat uit het benoemen en onderkennen van verschillen tussen deze denkbeelden.

- Het *convergerend* moment dat wordt gekenmerkt door debat en het streven naar overeenstemming aan de hand van een concreet voorbeeld. Hierbij moet worden aangetekend dat het streven naar overeenstemming niet altijd hoeft te leiden tot consensus.

-Tijdens het *transformatief* moment wordt nagegaan welke consequenties de ontwikkelde standpunten en de gemaakte keuzen hebben voor persoonlijk en collectief handelen.
-Het *retrospectief* moment, tot slot, dat wordt gekenmerkt door een terugblik op het gehele leerproces om na te kunnen gaan hoe de eigen denkbeelden en houding ten opzichte van de andere ideeën gedurende het leerproces zijn veranderd en, indien dit het geval is, welke gevolgen deze verandering heeft voor het individueel en collectief handelen.

Het bovenstaande handvat is een goed voorbeeld van hoe met behulp van in de NME ontwikkelde inzichten over leerprocessen doelgerichte, verantwoorde programma's kunnen worden ontwikkeld voor het omgaan met vraagstukken in de groene ruimte. De onderstaande handvatten zijn ontwikkeld met Bollnow's begrippen geborgenheid, oriëntatie en identificatie en de uit aan deugdenethiek ontleende begrippen zelfbeheersing, verstandigheid en liefde in het achterhoofd.

5.1 De 'perspectiefwandeling' door de leefomgeving: een exploratie in de concrete ruimte

Als het gaat om leerprocessen is de 'setting' waarin deze geplaatsd worden zeer bepalend. Al te vaak is er sprake van een vergaderachtige setting in een zaaltje of lokaal. In die ruimte moet binnen een beperkte tijdsduur onderhandeld worden tot een 'resultaat' (lees: compromis) is bereikt. Bepaald geen gunstige omstandigheden om vragen op te roepen bij lerenden, aan te zetten tot reflectie en verdieping in elkaars standpunten.

Men kan ook het proces laten starten en ook verder laten plaatsvinden in de concrete ruimte waar het om gaat, in de leefomgeving zelf.

Vraag twee deelnemers, een bewoner en een beleidsmaker, om een wandeling van ongeveer een uur uit te zetten door het gebied. Deze twee wandelingen worden door alle deelnemers vervolgens gezamenlijk gelopen.

De wandeling moet de deelnemers langs die plaatsen voeren, die voor de betreffende persoon een bijzondere betekenis hebben. In een wandeling van een uur zou zich dit moeten beperken tot vier of vijf plaatsen, op een totale afstand van ongeveer twee kilometer. Vraag aan de bewoner en beleidsmaker om op deze plaatsen toe te lichten, waar de bijzondere betekenis van deze leefomgeving voor hen in is gelegen. Het kan daarbij gaan om bijzondere ervaringen en gebeurtenissen, esthetisch mooie (of lelijke) plaatsen, problemen die er spelen of activiteiten die men er ontplooit.

Op deze wijze krijgen alle deelnemers een eerste oriëntatie in het gebied waar het om gaat. Tevens worden aan de hand van twee voorbeelden van hoe deelnemers tegen deze leefomgeving aan kijken de eigen denkbeelden en die van de andere deelnemers verkend.

5.2 De leefomgeving als resultaat van een proces leren zien.

Wanneer we praten over de goed ruimte, over natuur, hebben we het, zowel in beleid als in educatie, meestal over objecten. In gebiedsbeschrijvingen gaat het vooral om plant- en diersoorten, monumenten, landschapsvormen en ecosystemen; het resultaat van natuurlijke en culturele processen die zich in het gebied afspelen. Veel minder aandacht is er meestal voor de vragen 'hoe functioneert dit gebied?', 'wat zijn de belangrijkste natuurlijke en culturele processen die hier een rol spelen?' en 'hoe zijn wij persoonlijk daarmee verbonden?'.

Bovendien wordt de beschrijving van hoe het gebied is en zich zou kunnen ontwikkelen meestal aan de hand van (natuurwetenschappelijke) onderzoeken door deskundigen opgesteld. Mensenwensen maken daar nog nauwelijks deel van uit.

Een andere aanpak zou zijn om eerst gezamenlijk het gebied te 'interpreteren' en een beschrijving van de leefomgeving te maken.

De vragen die door middel van een gezamenlijke interpretatie beantwoord zouden kunnen worden zijn de volgende: 'wat is de essentie van dit gebied?', 'welke krachten (natuurlijk en menselijk) spelen een rol in dit gebied?' en 'wat betekent dat voor hoe wij met dit gebied moeten omgaan?'.

Het gaat erom, dat deelnemers vanuit eigen hun invalshoek kunnen bijdragen aan het gezamenlijke inzicht in hoe een ruimte als leefomgeving functioneert. Ook de begrippen geborgenheid, identificatie en oriëntatie in deze gebiedsbeschrijving concreet worden gemaakt.

Een dergelijke aanpak biedt zowel een divergerend, als een convergerend moment in het leerproces.

5.3 Stilte en reflectie

Om te kunnen leren is het zondermeer noodzakelijk om voldoende rustmomenten in het proces in te bouwen. Deze rustmomenten, of 'time-outs', geven de deelnemers gelegenheid om te analyseren en te reflecteren. In het essay natuur en deugdenethiek wordt het belang hiervan verwoord: "Waardering voor de leefomgeving komt pas tot stand als de mens tijd neemt voor bezinning".

Pas als de deelnemers over inzicht beschikken en de waarde van hun leefomgeving aanschouwen, ontwikkelt zich een gevoelig oog voor de leefomgeving, ook voor die fenomenen die niet direct te observeren en te meten zijn, maar wel degelijk bestaan, zoals een thuis of de geborgenheid.

In veel leerprocessen ontbreekt deze ruimte; het zijn aaneenschakelingen van activiteiten waarbij men voortdurend met elkaar in de weer is met praten, onderzoeken, lezen en luisteren. Het is van belang om alles wat er gebeurt af en toe 'uit het hoofd' te kunnen zetten.

Als de natuur rust en stilte biedt, en gelegenheid tot reflectie, is het erg voor de hand liggend om de tijdens interactieve processen noodzakelijke reflectie ook in de natuur te laten plaatsvinden.

Nodig alle deelnemers aan dit soort processen regelmatig uit om een rustige plek in de natuur, bij voorkeur in het gebied waar het over gaat, op te zoeken. Het kan gaan om een beschutte plek tegen een boom of bij een uitzicht. Van belang is in ieder geval dat de plek comfortabel genoeg is om een ruim kwartier rustig en in stilte te kunnen zitten, en dat er weinig storing is van andere mensen.

Sommige mensen hebben daarbij behoefte aan enige structuur. Het bijhouden van een dagboek waarin gedachten kunnen worden vastgelegd kan zo'n structuur bieden. Het kan hierbij gaan om gedachten over de omgeving en de natuur, over de eigen rol in het proces, of over het proces zelf. Zo'n dagboek geeft ook een goede bron om vervolgens vanuit deze reflectie verder deel te nemen aan het proces.

Voor verdere structuur kunnen ook andere concrete 'werkopdrachten' behulpzaam zijn. Aan de hand van korte leesteksten, stellingen die worden meegegeven, bijvoorbeeld uit het essay Natuur en Deugdenethiek, kunnen de deelnemers reflecteren op hun eigen waarden. Ook beelden, zoals bijvoorbeeld oude foto's, de plaatsjes uit de Verkade-albums, schilderijen maar ook 'verbeeldingen' zoals gedichten kunnen een aanleiding tot reflectie bieden.

Het inbouwen van dergelijke 'time-outs' biedt de individuele deelnemers een transformatief en retrospectief moment in het leerproces. Het is van belang om eveneens momenten in te bouwen, waarin de mogelijkheid bestaat om inzichten ontstaan in deze momenten te delen met de andere deelnemers.

Overigens moet gezegd worden dat zeker volwassenen de neiging zullen hebben om sceptisch te zijn over de noodzaak om regelmatig los te raken van het alledaagse beslommeringen. De ervaringen met het toepassen van deze werkvorm wijzen totnogtoe sterk uit dat wanneer mensen geholpen worden door deze scepsis heen te breken en het te proberen, dit vrijwel zonder uitzondering zeer gewaardeerd wordt.

5.4 Het (ethisch) debat

Voor een debat zijn vele discussiegenres mogelijk: wetenschap en technologie, ethiek, esthetiek, geschiedenis maar ook niet-wetenschappelijke kennisvormen en relatie van deze genres met eigen leefwereldervaringen.

Het debat is een werkvorm om gezamenlijk uit te diepen hoe de concrete problemen en conflicten in het gebied over natuur en de leefomgeving kunnen worden opgelost.

De verschillende betekenissen, waarden en belangen van (groepen) mensen, en de samenhang en overeenkomst hierin kunnen in een goed debat verscherpt naar voren komen. Er is dan sprake van een convergerend moment in het leerproces.

Het debat draagt bij aan het streven naar consensus over wat meest wenselijk is. Maar consensus is zeker niet altijd (op korte termijn) haalbaar. Het debat helpt door een beter inzicht in de eigen en andermans betekenissen, waarden en belangen de deelnemers in ieder geval om te kunnen gaan met dissensus. Handelingsperspectieven in het geval van dissensus zijn bijvoorbeeld compromissen, strategische onderhandelingen en inspraak- en stemprocedures.

Vraagstukken over de Groene Ruimte worden momenteel uiteindelijk toch nog het vaakst 'opgelost' door terug te vallen op de regelethiek: ge- en verboden in combinatie met financiële prikkels. De economische of politieke macht gaat dan (alsnog) aan het werk. Met als fundamenteel nadeel dat men zich zo gedraagt omdat het moet, en niet vanuit eigen overtuiging. Dit betekent uiteraard niet dat regels zinloos zijn, maar wel dat het, wanneer we het omgaan met dit soort vraagstukken zien als een leerproces, het noodzakelijk is om in het leerproces eerst voldoende ruimte te geven aan het vormen van een eigen overtuiging over wat goed en slecht is en van daar uit te handelen.

Ethiek als 'de praktische filosofie die een bezinning vormt op dit handelen' leent zich goed als discussiegenre voor vraagstukken omtrent de Groene Ruimte.

Het ethisch debat kan helpen om de eigen overtuiging te vormen en van daar uit te handelen, respect en begrip te hebben voor overtuigingen en handelwijzen van anderen, en om gemeenschappelijke overtuigingen en handelwijzen te 'ontdekken'.

Voor een goed debat is het nodig om genuanceerde (concrete) probleeminterpretaties en handelingsperspectieven als uitgangspunt te nemen. De deugdenethiek en de daaruit te ontleen begrippen rechtvaardigheid, verstandigheid, gematigdheid (of zelfbeheersing) en moed kunnen hierbij als een handvat dienen, juist omdat ze zowel fundamenteel zijn als heel concreet.

Vragen als 'van wie is de leefomgeving?' (rechtvaardigheid), 'wat is goed handelen in deze leefomgeving?' (verstandigheid), 'hoe geef ik ruimte aan natuur en andere mensen in deze leefomgeving' (zelfbeheersing) en 'wat zou ik durven op te geven?' (moed) zijn voorbeelden van vragen die in een debat aan de orde kunnen komen.

Voor de precieze vorm van het debat zijn meerdere varianten mogelijk, die afhankelijk zijn van aard en aantal deelnemers, complexiteit van het vraagstuk, tijdsduur, kwaliteiten van de begeleider etc. Het gaat er om dat een vorm wordt gekozen die in de gegeven situatie inbreng van alle betrokkenen mogelijk maakt. Voorbeelden zijn vormen als 'Het Lagerhuis', een panel met zaaldiscussie of discussieronden waarbij iedere deelnemer om beurten een dezelfde hoeveelheid spreektijd krijgt.

5.5 Thuis raken in de nieuwe natuur

Omgang met de natuur krijgt alleen maar betekenis wanneer je er mee mág omgaan, en daardoor zelf aan den lijve ervaart wat wel en wat geen zorgvuldige omgang is. Buiten de paden gaan, voor zonsopgang en na zonsondergang in de natuur zijn, bramen en paddestoelen plukken; voor de meeste natuurbeschermers zijn dat juist de ervaringen geweest die er toe hebben geleid dat ze zich nu zo inzetten voor bescherming van de natuur. En het is bijzonder jammer dat je tegenwoordig nog

maar zo weinig mensen zulke elementaire natuurervaringen kunt gunnen. Voor echte natuur moet je naar het buitenland, zegt de Nederlander (te) vaak.

Alhoewel mensen ook vaak wat spanning en avontuur in de natuur (in het buitenland) wensen, willen mensen 'wilde natuur' meestal niet in hun achtertuin. Een belangrijke reden is dat de meeste mensen in Nederland niet vertrouwd (meer) zijn met dergelijke natuur.

Cultiveren is een manier om je omgeving te leren kennen, en in beeld te brengen. Wilde natuur is niet gecultiveerd, wordt niet 'gebruikt' en heeft daarom weinig betekenis in het dagelijkse leven. Het is daarom moeilijk om vertrouwd te raken met dit type natuur.

Het probleem met nieuwe natuur en wilde natuur die al is ontwikkeld en nog komen moet is dat de natuur van en voor ecologen is, en de meeste mensen zich er alleen zeer oppervlakkig mee verbonden weten.

Het zijn leefomgevingen, waar de mens bij voorkeur buitengesloten wordt, zodat de natuur er onbelemmerd zijn gang kan gaan. Daar valt vanuit ecologisch gezichtspunt ook veel voor te zeggen. In de Nederlandse situatie echter zal deze natuur alleen een kans hebben, wanneer niet alleen ecologen, maar ook de samenleving als geheel de betekenis van deze typen natuur herkent. Wanneer we ook ruimte aan deze natuur willen geven, en ze naar het hart van de samenleving willen brengen, dan moet er een verbinding tot stand worden gebracht.

Dit kan door verantwoorde educatieve programma's te ontwikkelen in natuurontwikkelingsgebieden. Programma's waarin mensen kunnen leren zich in niet gecultiveerde natuur te oriënteren, en te identificeren. Kortom: acclimatiseren aan natuur waar we in Nederland al enkele generaties onbekend mee zijn geraakt. En onbekend maakt onbemind.

Een voorbeeld van een dergelijk programma kan een 'zwerftocht' door het gebied zijn.

In de Verenigde Staten en Engeland is door het Instituut voor Earth Education een dergelijke zwerftocht ontwikkeld, die perspectief biedt om in Nederland als programma verder te worden ontwikkeld.

Het gaat om een zwerftocht, waarin je probeert om in het hier en nu te leven, en niet in het daar en toen of straks. Nog voor het licht wordt ga je met een groep mensen op pad, het natuurgebied in. Je horloges en je dagelijkse beslommeringen laat je achter op de vertrekplaats, wat meegaat is wat eten voor onderweg. Om beurten mag een van de mensen uit de groep bepalen waar de groep heen gaat, of wat er gedaan wordt. Dit betekent dat om beurten iemand kan bepalen wat er te ontdekken en beleven valt, en dat men al doende leert om zich, aan de hand van de natuurlijke gegevenheid zelf, te oriënteren in het gebied. Onderweg zijn ook een aantal voorgestructureerde activiteiten, maar de meest wezenlijke ervaringen dienen zichzelf aan: zo voel je tegen een boom zittend de energie van de zon langzaam je lichaam warmen, je maag aangeven of het tijd is om te eten in plaats van je horloge, ga vanzelf op de natuur letten om niet volledig je gevoel voor richting kwijt te raken en gaan al je ogen en oren wijd openstaan om te beseffen wat er allemaal nog meer leeft op de plekken waar je komt. Pas als het donker wordt, en iedereen wat onrustig wordt, zorgt de begeleider er op subtiële wijze voor dat je zonder problemen weer terugkomt bij de vertrekplaats.

Het is moeilijk om op papier een goede indruk te geven, maar dit programma biedt een indringende ervaring, zonder dat er sprake is van prestatiedrang en natuurvernieling zoals bij survival en zonder de saaiheid en duffigheid die een kenmerk zijn van vele excursies. In dit programma zijn de ervaringen in de natuur de voedingsbodem is voor het verstand, en niet andersom.

Het programma komt het best tot zijn recht in natuurgebieden van enige omvang. De meeste natuurontwikkelingsgebieden zouden zich er uitstekend voor lenen.

6. TOT SLOT

Wat u gelezen heeft is het relaas van een zoektocht naar een manier om mensen in beeld te brengen bij het streven naar een duurzame natuur. Aanleiding en uitgangspunt daarvoor is het essay *Natuur en Deugdenethiek*.

Het is een verkenning van de 'leefomgeving' die is opgebouwd uit onder meer natuur, mensen, beleid, natuur- en milieueducatie en ethiek. Vanuit het perspectief van een betrekkelijk praktisch ingestelde natuur- en milieueducator is een poging ondernomen om verbindingen te leggen tussen de verschillende onderdelen van deze 'leefomgeving'. De hoop is dat het relaas van deze verkenning de lezer oriëntatie in en identificatie met deze complexe materie biedt, en dat zowel beleidsmensen als educatoren zich er meer 'geborgen' in zullen voelen. Vanuit deze geborgenheid wordt het wellicht ook makkelijker om in de praktijk van het verantwoord omgaan onze Groene Ruimte nieuwe aanpakken uit te proberen, bijvoorbeeld met behulp van de hier beschreven handvatten.

Het relaas bevat nog vele open einden, zijpaden en wellicht doodlopende wegen.

Degenen die de route na willen lopen zijn gewaarschuwd, hij is slecht gemarkeerd. Maar wie tijdens zijn eigen tocht de tijd neemt voor rust, stilte en reflectie zal verstandiger worden en de zelfbeheersing vinden om geen rare sprongen te maken, maar stap voor stap de juiste richting in te slaan.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Voor deze tekst is veel gebruik gemaakt van, en overgenomen uit het werk van anderen.
Die anderen zijn:

Bollnow, O.F., 1988. Die Stadt, das Grün und der Mensch. uit: Zwischen Philosophie und Pädagogik: Vorträge und Aufsätze. N.F. Weitz Verlag, Aachen.

Cohen de Lara, E., 2001. Natuur en Deugdenethiek. IVN, Amsterdam

Frijters, S. m.m.v. G. Schippers en M. Steeghs, 1997. Van idee tot NME. Stappen in het programmeren van natuur- en milieueducatie. IVN, Amsterdam

Lenkeek, J. en L. Boomars (redactie), 2001. Producten van verbeelding. Wageningen: Wageningen Universiteit.

Lijmbach, S., M. Broens en D. Hovinga, in samenwerking met M. Margadant-van Arcken, 2000. Duurzaamheid als leergebied. Conceptuele analyse en educatieve uitwerking. CDβ-Press, Utrecht.

Margadant-van Arcken, M. en C.S. van den Berg (red), 2000. Natuur in pluralistisch perspectief. Theoretisch kader en voorbeeldmateriaal voor het omgaan met een veelheid van natuurbeelden. CDβ-Press, Utrecht.

Van Matre, S., 1990. Earth Education, a new beginning. The Institute for Earth Education, Greenville, WV, USA .

BIJLAGE

Wat goede natuur- en milieueducatie kan zijn, is vastgelegd in een standaard voor NME (Hovinga, van den Berg & Both, i.s.m. Margadant-van Arcken, 2000).

Deze standaard is theoretisch en empirisch onderbouwd vanuit een pedagogisch visie op NME. De aanpak van NME die hieruit voortvloeit richt zich in belangrijke mate op de eigen verantwoordelijkheid van de lerende inzake natuur- en milieuvraagstukken.

Wanneer NME wordt ingezet om het natuurbeleid naar de samenleving te brengen, ligt het gebruiken van deze standaard als leidraad voor de hand.

Standaard voor goede NME

1. Standaard voor doelen

1.1 Het bevorderen van natuur- en milieubesef

In de doelstellingen komt tot uitdrukking dat:

- Men streeft naar het ontwikkelen van natuur- en milieubesef bij lerenden, waardoor in het denken en handelen van mensen natuur en milieu vanzelfsprekend wordt meegewogen.
- Leren plaatsvindt via het beleven en ervaren van natuur en milieu, waarbij gebruik wordt gemaakt van alle zintuigen. Deze belevingen en ervaringen worden vervolgens in een breder kader geplaatst.
- Lerenden in staat zijn toepasbare kennis te ontwikkelen over belangrijke natuur- en milieuvraagstukken en de daarbij behorende maatschappelijke achtergronden en oorzaken.
- Lerenden kunnen reflecteren op de eigen levensstijl en het gedrag. Bovendien biedt men lerenden alternatieve levensstijlen aan.

1.2 Het bevorderen van zorg voor een duurzame en leefbare (leef)omgeving

In de doelstellingen komt tot uitdrukking dat men gericht is op:

- Het bevorderen van betrokkenheid, verbondenheid en respect.
- Het verwerven van een inlevend vermogen.
- Het ontwikkelen van waarden en morele principes rondom zorg voor een duurzame en leefbare (leef)omgeving.
- Het bevorderen van het dragen van verantwoordelijkheid voor een duurzame en leefbare (leef)omgeving.
- Het kunnen herkennen en hanteren van (eigen en aangereikte) handelingsperspectieven die kunnen leiden tot beschermend en verzorgend gedrag.

1.3 Het bevorderen van respect voor pluralisme

In de doelstellingen komt tot uitdrukking dat men gericht is op:

- Het bevorderen van een dynamische en open houding ten aanzien van de wereld, waardoor lerenden leren veranderingen en de dynamiek van de omgeving te (h)erkennen.
- Het bevorderen van het besef dat kennis voorlopig is.
Het verwerven van kennis en vaardigheden noodzakelijk voor participatie in een democratie.
Dit betekent aandacht voor: verwerven van principes omtrent pluralisme en rechtvaardigheid, communicatieve vaardigheden en ontwikkelen van het vermogen tot consensusvorming:

2. Standaard voor didactiek

2.1 Directe ontmoeting met natuur en milieu

In de didactische werkwijze komt tot uitdrukking dat:

- Directe ontmoetingen met natuur en milieu zijn gewaarborgd.
- De doelgroep in staat wordt gesteld betekenisvolle ervaringen en kennis te verwerven.
- De begeleider oog heeft voor de sfeer in de groep (open en zonder dwang, uitnodigend en veilig) en voorwaarden schept om dit te realiseren.

2.2 Actieve participatie van lerenden in het leerproces

In de didactische werkwijze komt tot uitdrukking dat:

- Gewerkt wordt met een verantwoorde didactiek, gebruikmakend van verschillende NME-werkvormen om actieve participatie vorm te geven (o.a. onderzoek, discussie, leergesprek, beheerwerk).
- Lerenden worden uitgedaagd verworven kennis in nieuwe situaties toe te passen.
- Men voor ogen heeft welke taak de begeleider hierin heeft en welke specifieke deskundigheid van hem of haar wordt verwacht.

2.3 Reflectie

In de didactische werkwijze komt tot uitdrukking dat:

- Veelvuldig gebruik wordt gemaakt van individuele en gezamenlijke werkvormen, waarin lerenden geholpen worden te reflecteren op de eigen normen en waarden en die van anderen.
- Lerenden kritisch leren reflecteren op de leerinhouden.
- Lerenden leren reflecteren op het eigen leerproces

3. Standaard voor leerinhouden

De inhoud is:

3.1 Exemplarisch

- De leerinhoud wordt zorgvuldig gekozen als deel van een groter geheel.
- De leerinhoud is representatief voor zowel de praktijk als de wetenschap.
- De leerinhoud is betekenisvol voor lerenden.
- De leerinhoud biedt mogelijkheden tot transfer naar andere kennis- en levensgebieden.

3.2 Geldig

- De leerinhoud is actueel.
- De leerinhoud is betrouwbaar.
- De leerinhoud is wetenschappelijk en maatschappelijk houdbaar.

3.3 Theoretisch verdiepend

- De leerinhoud is afgestemd op de gestelde doelen.
- De leerinhoud biedt mogelijkheden om daadwerkelijk over natuur en milieu te leren.
- De leerinhoud is gericht op de persoonsvorming van mensen.
- De leerinhoud biedt aanknopingspunten voor de overdracht van voor NME relevante theoretische inzichten.

'Natuur en Deugdenethiek' is een deelpublicatie in kader van het 'project Mensen in Beeld voor Duurzame Natuur' (proefproject 'De Groene Ruimte', 2000) dat aansluiting vindt bij de regeling-Versterken Maatschappelijke Betekenis Natuur (VMBN), aanvraagperiode 1999. Doel van het project is het ontwikkelen van een nieuwe visie op de positie van de natuur in de samenleving.

'Natuur en Deugdenethiek' is een vervolg op Jos Simons, 'Het Goede Leven. Een nieuwe benadering voor leren voor duurzaamheid'. IVN: Amsterdam (2000), dat de ethische vorming van de mens op de huidige NME-agenda heeft gezet. Als vervolg op 'Het Goede Leven' probeert deze beschouwing te voldoen aan de vraag om de nieuwe benadering voor het leren voor duurzaamheid verder uit te werken

